

Golden Dániel

A filozófia mint irodalom – Richard Rorty terápiás javaslata

Richard Rortyt fordulatokban gazdag gondolkodói pályája az analitikus filozófia átfogó kritikája és a pragmatizmus újrafelfedezése után a nyolcvanas években az irodalomelmélet partvidékére sodorta. Előbb Gadamer, majd Derrida munkásságát próbálta meg tudatosan végigvitt pragmatikus olvasatuk révén az épületes filozófia ellen irányított wittgensteini terápia eszközeként felhasználni. Ekkoriban használatos szótárában az *irodalom* annak a filozófiai beszédmódnak a jelölésére szolgál, amely képes szakítani a klasszikus reprezentációelvű ismeretelmélettel egy antiesszencialista, decentralizált diskurzus érdekében.

ELSŐ KEZELÉS: A FILOZÓFIA KOMOLY(TALAN)SÁGA

Filozófia és irodalom viszonyát általánosságban a kölcsönös gyanakvástól és kisebbrendűségi érzéstől terhelt, hangsúlyozott szembeállítás jellemzi. A két diskurzus időről időre határozott erőfeszítéseket tesz önmagának a másiktól való elhatárolására, elsősorban a megismerésben betöltött elsődleges szerep biztosítására törve. A filozófia oldaláról ez a különbség leegyszerűsítve a „komoly” és „komolytalan” beszéd ellentétpárjával íródik le, vagyis míg a filozófia célja a valóság megragadása volna, addig az irodalom lényege éppen a valóságtól való elrugaszkodás lenne.

Önéletrajzi vallomásainak tanúsága szerint Rorty maga is hosszú ideig foglya volt a „komoly” filozófia ideájának, s ebből a betegségéből az amerikai pragmatizmus hagyományával (mindenekelőtt John Dewey írásaival) való találkozása gyógyította ki. A némelyek által főművének is tartott első önálló kötete, *A filozófia és a természet tükré (Philosophy and the Mirror of Nature, 1979)* ennek az önterápiának, a filozófiai eszmélését és karrierjét meghatározó analitikus filozófiával való szakításának dokumentumaként is olvasható.

Ebben az egyszerre nagy ívű és elnagyolt könyvben Rorty az analitikus filozófiát tágabb keretbe helyezi, és az ún. *episztemológiai vállalkozást* jelöli ki ellenfeléül. Ez alatt a filozófiának azt a tradícióját akarja érteni, amely fő feladatának a biztos tudás elérését, illetve az ahhoz szükséges biztos alapok megtalálását tekinti. Így a terápia alanyainak köre a lehető legszélesebb körben lesz meghúzható: „A nehézség abból a platonikusok, kantianusok és pozitivisták által egyaránt osztott elképzelésből fakad, hogy az embernek van egy lényege, mégpedig az, hogy lényegeket fedezzen fel.” (RORTY 1979, 357.)

Az ezt tagadó álláspontot Rorty *antiesszencializmusnak* nevezi. E szerint a dolgoknak (az embernek, a fogalmaknak stb.) nincs kitüntetett leírása, csak leíráskíséletek (későbbi terminológiájával: *szótárak*) sora áll rendelkezésünkre. Még a leírások megalkotásának sincsenek örökérvényű szabályszerűségei: „az emberek úgy változtat-

ják meggyőződéseiket, hogy koherens állapotot érjenek el, hogy valamiféle egyensúlyba hozzák meggyőződéseiket és vágyaikat – és ez minden, ami a tudás igényéről mondható. Nincs rá szabály, hogy mely meggyőződéseket áldozunk fel a másokhoz alkalmazkodás kedvéért, vagy mely vágyainkat változtatjuk meg, hogy alkalmazkodjunk megváltozott meggyőződéseinkhez. Mivel nincsenek szabályok, nincsenek módszerek sem, amelyeket annak érdekében tanulmányozhatnánk, hogy elősegítsük az egyensúly elérését.” (RORTY 2002, 369.) Ez azt is jelenti, hogy filozófiai nézeteinkből semmi nem következik a világ állására (*A filozófia és a természet tükre*), illetve társadalmi cselekvéseinkre (*Esetlegesség, irónia, szolidaritás*, 1989) nézve. A filozófiai következmények pontos összefoglalását adják a *Megismerés helyett remény* (1994) című írás fejezetcímei: igazság a valóságnak való megfelelés nélkül, világ szubsztanciák vagy lények nélkül, etika egyetemes alapelvek nélkül.

A szemléletváltásban Rorty két érezhetően friss és meghatározó olvasmányélményére igyekszik támaszkodni. A két szerző, akik *A filozófia és a természet tükre* utolsó fejezeteinek hősei lesznek: Thomas Kuhn és Hans-Georg Gadamer. A könyv végén Kuhnól kiindulva, de némileg meglepő szóhasználatával (és az *episztemológia* kifejezés esetében saját művén belül is lényeges jelentéseltolással) Rorty szembeállítja egymással a filozófia (illetve bármely más tudományos diskurzus) *episztemológiai* és *hermeneutikai korszakát*. E szerint *episztemológiai* módon viselkednek a tudósok, amikor létezik a diskurzus közösen elfogadott gyakorlata, amelyhez mindannyian alkalmazkodnak. *Hermeneutikai* módon fognak viselkedni viszont minden olyan esetben, „amikor nem értik, hogy mi történik, és elég őszinték ahhoz, hogy ezt bevallják maguknak” (RORTY 1979, 321). Mivel a tudás gyarapodása ebben a modellben az utóbbi magatartástól várható, Rorty nemes egyszerűséggel azt ajánlja a filozófusoknak, hogy hagyjanak fel episztemológiai tevékenységükkel a hermeneutikai kedvéért.

Ezzel az ajánlatával Rorty hamar légüres térbe került az analitikus filozófusok között, s ebben a helyzetben egy meglehetősen különös filozófiai kutatási program kifejtésébe fogott. A nagyjából egyszerre bekövetkezett Kuhn- és Gadamer-élmény hatására a nyolcvanas évek Rortyja mintha arra a gondolatra jutott volna, hogy a korszerű tudományfilozófia és a korszerű irodalomelmélet megközelítésmódjai keresztezhetőek, s ez termékeny lehet az episztemológiai vállalkozás meghaladására tett kísérlet szempontjából is.

Ennek a sajátos kutatási programnak a zászlóbontása kívánt lenni a Rorty által 1984-ben a virginiai egyetemen „Tudományfilozófia és irodalomelmélet” címmel szervezett konferencia. Az előadók sorában olyan nagynevű irodalomelméleti kutatókat találunk, mint E. D. Hirsch jr., Stanley Fish, Martha Nussbaum, illetve Alexander Nehamas; a „másik oldalt” pedig Hilary Putnam és Mary Hesse képviselte. A konferencia anyaga (lásd *New Literary History* 17.1 [Autumn 1985]) azonban a dialógus teljes hiányát mutatja, Rorty *Szövegek és rögök* (*Texts and Lumps*) címmel tartott vitaindítója gyakorlatilag visszhangtalan maradt.

Talán ettől a kudarcától sem függetlenül úgy tűnik, Rorty hamar kiábrándult újdonsült kutatási programjából, s habár a kilencvenes években még vitázott Ecóval az interpretáció problémájáról (1992), illetve Derridával a dekonstrukció és pragmatizmus viszonyáról (1996), ekkoriban már inkább a társadalom- és politikafilozófiai írásai a meghatározóak.

Olyannyira, hogy visszatekintve Rorty meglehetősen ironikusan beszél az irodalomelmélettel folytatott *liaison*járól: „Az 1970-es években az amerikai irodalmi tanszékek

oktatói elkezdtek Derridát és Foucault-t olvasni. Egy új aldiszciplína alakult ki, amelyet »irodalomelméletnek« neveztek. Az a gondolat, hogy egy irodalmi szöveg termékenyen »elméletiesíthető«, lehetővé tette az irodalomprofesszorok számára, hogy kedvenc filozófiai könyveiket tanítsák, az irodalom szakos hallgatóknak pedig hogy filozófiai témákról írják a disszertációjukat. Azt is lehetővé tette, hogy az irodalom tanszékeken állásokat hozzanak létre olyanok számára, akik inkább filozófiai képzettséggel rendelkeztek, mintsem irodalmival.” (RORTY 2006a) Maga Rorty 1982-ben huszonegy év után búcsút int a Princetonon betöltött filozófiatanári állásának, hogy a virginiai egyetem bölcsészprofesszora, 1998-tól pedig a stanfordi egyetem összehasonlító irodalomtörténeti (!) professzora legyen.

MÁSODIK KEZELÉS: AZ IRODALOMELMÉLET KOMOLY(TALAN)SÁGA

Annak elsődleges oka, hogy Rorty lelkesedése alábbhagyott, alighanem az az „elhajlás” volt, amit az ún. amerikai dekonstrukció képviselőinél tapasztalt. Jóllehet eredendően Derridát is (egyetlen nagyvonalú gesztussal) beállította hőseinek sorába: „Az antilogocentrizmus az antiesszencializmus és a radikális holizmus sajátos esete, mely Wittgensteinre, Quine-ra, Dewey-ra, Davidsonra és Derridára egyaránt jellemző. A logocentrizmus valójában a mondatokra és vélekedésekre vonatkoztatott esszencializmus.” (RORTY 1991/1997, 166–167.) Az amerikai recepcióval kapcsolatos ellenérzéseit viszont már így összegezte: „Derridát angolszász hívei általában ugyanarra használják, mint amire Marxot és Freudot már régóta használják az irodalmárok. Úgy gondolnak rá, mint aki új, továbbfejlesztett eszközöket ad a kezünkbe a könyvek és szerzők leleplezésére – amelyek megmutatják, mi is zajlik valójában a színpalak mögött. Én nem gondolom, hogy egy Nietzsche és Heidegger nyomában járó metafizika-kritikust így szabadna olvasni. Merthogy a metafizika hagyományos fogalmai nélkül nem értelmezhetjük a látszat-valóság megkülönböztetést, e nélkül a megkülönböztetés nélkül pedig nem értelmezhetjük azt, hogy »mi is zajlik valójában«. Nincs több metafizika, nincs több leleplezés.” (RORTY 1996, 14.)

A Rorty aggodalmainak részletes kifejtését tartalmazó *De Man és az amerikai kulturális baloldal* (1989) című írás szerint Paul de Man alapvető bűne az, hogy a nyelv antiesszencialista használatát azonosítja az irodalmival. Ezzel pedig visszajutunk a nyelv autentikus és inautentikus használata közti különbségtételhez, ahol az irodalmi nyelvhasználat felfedi a valóság lényegét, minden más (a hétköznapi, a tudományos, a filozófiai stb.) pedig elfedi azt. Rorty vádja szerint tehát de Man kezében az antilogocentrizmusból adottság, sajátosság – egyfajta esszencia válik, miközben Rorty használati módnak, stratégiának akarná megtartani. De Man tehát a lényegnélküliséget az ember lényegének állító Sartre-hoz hasonlóan „az utolsó pillanatban esszencialistává válik” (RORTY 1991/1997, 169).

A pragmatikus gyanú szerint egyszerűen a személyes preferenciáink (ízlés, neveltetés stb.) miatt kitüntetett nyelvhasználatunk jelentőségének eltúlzásáról, az episztemikus státusz indokolatlan felnagyításáról van itt szó. Rortyt az olvasás de Man-i fogalmának erőltetése egyenesen arra emlékezteti, ahogyan néhány évtizeddel korábban a „tudományos módszer” jelszava működött. Rorty egyértelműen állást foglal az irodalmi szövegek metafizikai funkciókkal való felruházásával szemben, hiszen ez éppen azt a szabadságpotenciált csökkenti vagy szünteti meg, amely a Rortyhoz hasonló értelmiségieket az irodalomhoz vezérelte.

„Mi, pragmatisták semmi okot nem látunk arra, hogy az Irodalomnak állítsunk oltárt – a Sötét Istennek, kinek hangja az irodalmi nyelvhasználatból hallik ki – azon a helyen, ahol valaha az áthatóan sugárzó Logoszt bálványoztuk. A pragmatisták jobb szeretnék, ha egyáltalán nem lennének főoltáraink, helyette viszont lenne sok kép-tár, könyvvásár, filmbemutató, koncert, néprajzi múzeum, tudományos és technikai múzeum és hasonlók – a kulturális lehetőségek tágas kínálata, egyetlen kitüntetett diszciplína vagy gyakorlat nélkül.” (RORTY 1991/1997, 169.)

Az utóbbi évek Rortyja pedig ennél is tovább megy: az irodalom ekkor már csak egyike lesz a megváltó igazság illúziójával való végleges leszámolás átmeneti – a vallást és a filozófiát követő – stációjának „a magunkra és a képzelőerőnkre hagyatkozás útján” (RORTY 2006b).

HARMADIK KEZELÉS: AZ IRODALOM MINT TERÁPIA

Filozófia és irodalomelmélet közös tüneteket mutató nagyzási hóbortján Rorty szerint az irodalmi diskurzus gyakorlatával való szembesülés segíthet. *Heidegger, Kundera és Dickens* (1989) című írásában Nietzsche nyomán – és Rorty saját bevallása szerint „szándékosan egyoldalú értelemben” – az *aszketikus pap* kifejezést használja a filozófus ambícióinak megjelölésére. Az aszketikus pap „[...] az a személy, aki azért akar elkülönülni embertársaitól, hogy kapcsolatba lép – ahogy ő mondja – »valódi énjével« vagy a »Léttel« vagy a »Brahmával« vagy a »Semmivel«”. Ezzel szembeállítva a *regény* – mint az irodalom Rorty által kizárólagosan preferált műfaja – „az aszketikus papoknak címzett rabelais-i válasz” (RORTY 1991/1997, 95).

A kétféle gondolkodói attitűd jellemzésére Rorty kulcsszavakat sorol. Az aszketikus pap az elvont gondolkodás, az *elméletiség* elkötelezettje, vele szemben a regényíró a konkrétumok embere, *elbeszéléseit* egyedül ezek képesek működtetni. Az aszketikus pap számára a tökéletesség kulcsa a mindenféle redundanciát kiküszöbölő, egyértelmű meghatározásokkal dolgozó *egyszerűség*, illetve a jól formalizálható szabályszerűségekből felépülő *szerkezet*, a regényíró feladata viszont éppen a valóság minél több szeletét (eseményeket, nézőpontokat, vélekedéseket) játékba hozó *részletezés*. Az aszketikus pap fő fegyvere céljainak elérésében a jelenségvilágot leszűkítő *elvonatkoztatás*, a regényíróról a burjánzó *sokszínűség*; előbbi ezért a *lényegek* megragadására tör, miközben utóbbi kész arra, hogy megadja magát a dolgok végső *véletlenszerűségének*.

Az esszencializmus átszellemült önhittségével szemben a pragmatizmus iróniája áll, ennek paradigmatis mintája lesz a rabelais-i attitűd: „A regényíró erre azt veti oda: nevetséges azt hinni, hogy az egyik ember szorosabb kapcsolatban lehet bármilyen nem emberi jelenséggel, mint a másik. Nevetséges, ha valaki, aki a szavakkal kimondhatatlan Mást hajszolja, emiatt nem veszi észre, hogy a többi ember miféle, az övétől igencsak eltérő célokat kerget. Nevetséges dolog azt képzelni, hogy a boldogság kergetésén bárki túlléphetne, vagy azt, hogy bármiféle elmélet több lehetne, mint a boldogság keresésének eszköze, s hogy létezik egy Igazság nevű valami, amely transzcendálja az örömet és a fájdalmat. A regényíró olyannak lát bennünket, filozófusokat, amilyennek Voltaire látta Leibnizet vagy Swift a laputai tudósokat vagy Orwell a marxista teoretikusokat – tehát nevetséges alakoknak. S azért vagyunk nevetségesek, mert megakadályozzuk saját magunkat abban, hogy

meglássuk, amit mindenki más jól lát – például a szenvedés növekedését és csökkenését –, miután meggyőztük magunkat arról, hogy ezek a dolgok »csupán látszatok.« (RORTY 1991/1997, 99.)

A regény szerepének ilyen értelmezésében Rorty Milan Kundera *A regény művésze* című írását követi. Egyetért Kunderával abban, hogy az ideológiák legfőbb ismérve az egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen ítéletekre való törekvés, ami a regényíró első számú ellensége. A regény ereje az eldöntetlenségben rejlik, annak eldönthetlenségében, hogy „[...] vagy Anna Karenina egy korlátolt zsarnok áldozata, vagy Karenin az áldozata egy erkölcstelen nőnek; vagy az igazságtalan törvényszék ítéli el az ártatlan K.-t, vagy az isteni igazság rejtőzik a törvényszék mögött, s K. bűnös” (idézi RORTY 1991/1997, 100).

Rorty meggyőződése szerint az erkölcs kérdéseiről többet tudunk meg a fenti dilemmákból, mint bármilyen rendszeres etikából. „A »regény bölcsességén« (Kundera) alapuló világban az erkölcsi összehasonlításokat és ítéleteket tulajdonnevek segítségével fogalmazzák meg, nem pedig szakkifejezésekkel vagy általános elvekkel. Az a társadalom, melynek erkölcsi szókincse ontoteológiai vagy erkölcstani értekezések helyett a regényeken alapul, nem tesz fel önmagának kérdéseket az ember természetéről, az emberi lét értelméről, illetve jelentéséről. Sokkal inkább azt kérdezi meg magától: mit kell tennünk, hogy az emberek kijöjjenek egymással; hogyan intézzük a dolgainkat, hogy kellemesek legyünk egymás számára; mit kell megváltoztatni az intézményeken, hogy több eséllyel érvényesüljön az elv, mely szerint mindenkinek joga van arra, hogy megértsék.” (RORTY 1991/1997, 103–104.)

Rorty terapeutikus javaslata szerint valamennyi teoretikus (filozófiai, irodalomelméleti stb.) diskurzusunkat a fentiek szerint értelmezett irodalom mintáját követve kellene átalakítanunk. Az eredmény a nézőpontok sokféleségét érvényesíteni hagyó, decentralizált diskurzus lenne, amelyben a megszólalás nem igényli semmilyen előzetes státusz biztosítását, hiszen egyetlen műfaja a saját megalapozásával nem törődő, önállító beszéd. Ennek feltétele a szövegek irodalmi olvasásmódja, amely tehát nem tulajdonít nekik episztemológiai, csak hermeneutikai státuszt: az ember lehetséges ötleírásainak esetleges példajaként tekint rájuk, használatukról pedig az aktuális élethelyzet követelményei szerint dönt. Mindezek nyomán pedig egy mélység és középpont nélküli plurális kultúra víziója rajzolódik ki. Sőt, ebben a kitüntetett szerepben az irodalom Rorty számára a *demokratikus utópia* modelljévé válik, ahol a liberális demokrácia elvei egy minden korlátozás nélküli ideális állapotban valósulhatnak meg: „[...] a regény a demokrácia, valamint a szabadságért és egyenlőségért vívott küzdelem legjellegzetesebb műfaja” (RORTY 1991/1997, 92).

UTÓKEZELÉS

Ám ez az a pont, ahol Rorty fejére is visszahull a filozófusok átka: abban a pillanatban, hogy a demokratikus utópiát megpróbálja lehozni a földre, ő is beáll az aszketikus papok sorába. Rorty azzal követi el a maga eredendő bűnét, hogy – a maga számára is váratlanul – a regényt már nem beszédmódként értelmezi, annak strukturális sajátosságait (elbeszélés, sokszínűség stb.) állítva a középpontba, hanem konkrét művek konkrét tartalmait kezdi el felmutatni filozófiai álláspontjának illusztrációiként. Így jár el Nabokov- és Orwell-interpretációiban (RORTY 1989/1994), és ez történik, amikor

Whitmant olvas (RORTY 1998). Vagyis tendenciózusán interpretál, azaz dogmatikusan olvas, vagyis saját normáihoz képest is *regényellenesen használja a regényt*.

Persze a nyilvánosság elé lépő terapeutát alighanem mindig csak egy hajszál választja el az aszketikus paptól. Talán ott lépi át a határt, ha nem egyedi személyekhez és személyekről beszél, hanem „az” emberről és „az” emberekhez, illetve ha nem konkrét problémákat és azok lehetséges megoldásait vizsgálja, hanem a gondoktól való megszabadulás minden mellékes körülménytől függetlenül működni köteles, általános receptjét ígéri.

Rorty becsületére legyen mondva: az erre vonatkozó reflexióval sem marad adós, amennyiben arra is figyelmeztet, hogy mindannyiunkban van valami az aszketikus papból: „[...] úgy akarjuk látni magunkat és mindazokat, akik hasonlítanak ránk, amint éppen a magántermészetünél magasabbrendű dologgal foglalkozunk. Magántermészetű mániáinkat, a tisztaságról, újszerűségről és autonómiáról alkotott magánfantáziáinkat valami nálunk nagyobb akarjuk összefüggésbe hozni, valami kauzális hatalommal, egy rejtett, a dolgok mélyén megbúvó valamivel, ami titokban meghatározza az emberiség ügyeinek alakulását.” (RORTY 1991/1997, 98.)

IRODALOM

- RORTY, Richard 1979. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press.
- RORTY, Richard 1989/1994. *Esetlegesség, irónia és szolidaritás*. Ford.: Boros János, Csordás Gábor. Pécs: Jelenkor.
- RORTY, Richard 1991/1997. *Heideggerről és másokról*. Ford.: Barabás András, Beck András, Bujalos István, Kelemen István, Vitézy Zsófia. Pécs: Jelenkor.
- RORTY, Richard 1992. The Pragmatist's Progress. In Eco, Umberto: *Interpretation and Over-interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press, 89–108.
- RORTY, Richard 1994/1994. *Megismerés helyett remény*. Ford.: Boros János. Pécs: Jelenkor.
- RORTY, Richard 1996. Remarks on Deconstruction and Pragmatism. In Mouffe, Chantal (ed): *Deconstruction and Pragmatism*. London – New York: Routledge, 13–18.
- RORTY, Richard 1998. *Achieving our Country: Leftist Thought in Twentieth-Century America*. Cambridge: Harvard University Press.
- RORTY, Richard 2002. Worlds or words apart? The Consequences of Pragmatism for Literary Studies: an Interview with Richard Rorty. *Philosophy and Literature* 26:2, 369–396.
- RORTY, Richard 2006a. Looking back at 'literary theory'. In Saussy, Haun (ed): *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore: Johns Hopkins UP, 63–67.
- RORTY, Richard 2006b. A nyugati értelmiség vándorútja avagy a megváltó igazság hanyatlása és egy irodalmi kultúra felemelkedése. Ford.: Boros János, Orbán Jolán. *Jelenkor* 4 (április), 413–426.